

Исраилова Д.А.

МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК - СТРУКТУРАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Исраилова Д.А.

СЕМАНТИКО – СТРУКТУРНОЕ СТРОЕНИЕ АНТОНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ

D.A. Israilova

SEMANTIC AND STRUCTURAL COMPOSITION OF ANTONYMS IN PROVERBS

УДК: 82-1 / -7 (575.2) (04)

Макалада кыргыз макалдарындагы антонимдердин структуралык базасы, семантикалык мааниси жөнүндө сөз болот.

Статья посвящена анализу структурной базы и семантического смысла антонимов в кыргызских пословицах.

Structural basics and the semantic meaning of antonyms in kyrgyz proverbs are described in this article.

Тилде карама-каршылык түшүнүгү антонимдер аркылуу берилет да, ал карама-каршы маанилер коммуникативдик процессте ар кандай даражада ишке ашырылат. Натыйжада карама-каршы маанилердин ачык, кыйыр (толук эмес) же контексттик мүнөздөгү түрлөрү келип чыгат. Кыргыз тили илиминде карама-каршы маанилердин ачык туюндурулуш түрү **нагыз антонимдер** деген ат менен белгилүү.

Кыргыз эл макалдарында нагыз антонимдер абдан кеңири жана активдүү колдонулат. Алардын функциясы макалдардагы туюндурулуш жаткан ойдун негизги максатын көрсөтүү, б.а., макалдык мазмун нагыз антонимдердин лексика – семантикасынан келип чыгат да, аларга түздөн-түз көз каранды абалда болот. Макалдардын структуралык базасын түзүүдө, синтаксисттик – семантикалык маанисин түзүүдө мазмунунун уюшулушунда алар негизги ролду аткаруу менен, синтаксистик шартта эркин колдонулуп, ар башка сөз түркүмүндөрүндө, грамматикалык түрдүү формаларда келе берет: **Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат, Досуң миң болсо да, аздык кылат, душманың бирөө болсо да, көптүк кылат, Кел демекбар, кет демек жок, Карылык коркунуч эмес, өлүм – коркунуч, Туулганына сүйүнбө, тураарына сүйүн ж.б.** Мисалдардагы нагыз антонимдик катышты түзүп турган адал – арам сын атооч; досуң – душманың, коркунуч эмес – коркунуч зат атооч; бар – жок модал; сүйүнбө – сүйүн этиш сөздөрдөн уюшулуп, грамматикалык ар түрдүү формаларда келди. **1. Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат** макалда жалпысынан эмгек жөнүндө сөз болгону менен, ага (эмгек сөзүнө) логикалык басым жасалган жок, т.а., эмгектин табияты, маани – маңызы эмгек кылуу зарылдыгы, анын жемиши, натыйжалары, баалуулугу. **Адамды адам кылган – эмгек, Эл эмгегин жер жебейт, Адам эмгеги менен данктуу, Эмгеги аздын өнмөгү**

аз, Иштесең тиштейсиң, Эмгегин катуу болсо жегениң таттуу болот сыяктуу маселелер козголгон жок. Мында эмгектин түрү жөнүндө сөз болуп жатат: **адал эмгек, арам эмгек.** Макалдык мазмунда кандай эмгектин түрү пайдалуу болорун турмуштук тажрыйбалардан улам көрсөтүү маселеси коюлуп жатат. Макалда эмгектин түрүн бөлүп көрсөтүү аркылуу, анын турмуштук маанилүүгүн белгилөө максаты бар. Максатты ишке ашырууда **адал-арам** антонимдик катышындагы эки сөз колдонулду. Булардын бири бирине карата карама-каршы маанилери макалдан сырткары жекече колдонулганда деле ачык билинип турат, ошон үчүн нагыз антонимдер болуп саналат. Макал тутумунда экөө тең **эмгек** сөздөрү менен синтаксистик катышта келди: **адал эмгек, арам эмгек.** **Эмгек** сөздөрү сыртынан караганда, бир сөздүн эки жолу кайталанып колдонулушу болуп калат, бирок алар кайталанып колдонулганы менен, макал тутумундагы ички семантикалык маанилери боюнча айырмаланып турушат. Бири **адал** антонимдик түгөйү менен синтаксистик катышта туруп “жакшы эмгек”, экинчи **арам** антонимдик түгөйү менен синтаксистик катышта келип “жаман эмгек” маанилик аталыштарын билдирди. Ал эми эмгектин бул эки түрүнүн функциясы **нурдантат, кырдантат** контексттик антонимдери аркылуу аныкталып, эмгек түрлөрүнүн пайдалуу, пайдасыздыгы боюнча жыйынтык – бүтүм чыгарылды. Бул макалда, **биринчиден**, эмгек түрлөрүнүн көрсөтүлүшү негизги максат катары алынган жана ал максат **адал – арам** нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылды. Ошондуктан аталган антонимдик катыштар макал мазмунунун туюндурулушунда башкы орунда турат. Антонимдер катышкан макалдардын синтаксистик – семантикалык мазмуну дал ошол антонимдерге көз каранды деп өйдөдө белгилеп кеткенибиздин себеби ушунда. **Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат** макалындагы **адал – арам** нагыз антонимдик катыштарынын лексикалык семантикасы макал табиятын шарттоодо негизги милдетти аткарып турат. Анткени макалда эң башкысы, жөн гана эмгек тууралуу эмес, ошол эмгектин түрлөрү жөнүндө сөз болуп жатат. **Экинчиден**, эмгек – акыл-эстин, күч кубаттын жумшалышы аркылуу белгилүү максатка ылайык жүргүзүлгөн иш аракет, жумуш, адамдын ишмердүүлүк сапатынын белгиси (Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010.,1425). Демек, эмгек белгилүү бир максаттагы иш аракеттин аталышы. Муну бир

жагынан алып караганда жеке жана конкреттүү, экинчи жагынан абстракттуу жан жалпы түшүнүк катары кабылдоого болот. Макал тутумундагы жалпы аталышы менен бирге, нагыз антонимдер (адал – арам) менен болгон синтаксистик катышынын негизинде конкреттүү эмгектин түрлөрү билдирилди. Макал мазмунунда эмгектин мындай түрлөргө бөлүнүшү нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылды. Тарбиялык максатты көздөө менен, эмгек түрлөрүнүн пайдалуулугу жана пайдасыздыгынын кесепети көрсөтүлдү. Тексттик багытта талдоо жүргүзгөндө, макалдагы эмгекке, анын түрлөрүнө байланыштуу коюлган бир катар максаттар ачыкка чыгат. **Үчүнчүдөн**, бул макалда эмгек түрлөрү тек гана бөлүштүрүлүп аталбастан, алар бири-бирине карата келишкис түрдөгү, өз ара туруктуу мүнөздөгү карама-каршылык аркылуу берилди. Карама-каршылык салыштыруу мүнөзүндө (адал – арам) тең катар коюлду, **адал – арам** нагыз антонимдери эмгекти эки башка түргө ажыратып атады, натыйжада оң жана терс сапаттагы эмгек болуп классификацияланды. Негизинен, карама-каршы маанилердин бир учурда бир максатка багытталып пайдаланылышы макал табиятындагы кыскалыкты жаратарын көрсөтөт: 1. **Көз – коркок, кол баатыр**; 2. **Кел демек бар, кет демек жок**; 3. **Эрден чыксаң да, элден чыкпа**; 4. **Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста**; 5. **Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети**; 6. **Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше** ж.б. Ушундан улам, бардык нагыз антонимдердин макалдарда тең катар коюлуп салыштырылышы макалдардагы ойду кыска жана так берүүдө, таасын чагылдырууда, ынанымдуу жана таасирдүү жеткирүүдө өзгөчө бир стилистикалык ыкмалардан болуп саналат.

2. **Досуң миң болсо да, аздык кылат, душманың бирөө болсо да, көптүк кылат**, – экинчи макал төрт жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулду: 1) **Досуң миң болсо да** – багыныңкы жөнөкөй сүйлөм; 2) **Аздык кылат** – баяндоочтон турган баш сүйлөм; 3) **Душманың бирөө болсо да** – багыныңкы жөнөкөй сүйлөм; 4) **Көптүк кылат** – баяндоочтон турган баш сүйлөм. Макалда төрт нагыз антонимдик катыштагы сөздөр бар: **досуң – душманың; аздык кылат – көптүк кылат**. **Досуң – душманың** нагыз антонимдери II жактын таандык мүчөлөрүн кабыл алуу менен, атооч жөндөмө формаларында турат. Алар макал тутумунда өз ара тең байланышта келди да, макал мазмундагы ойдун негизин ээлеп турган сөздөр катары милдет аткарды, карама-каршы маанилер теңештирүү ыкмасында ишке ашырылды. Макалдагы туюндурулган ой досуң – душманың нагыз антонимдеринен өнүп чыгат. Аналитикалык формада уюшулган аздык кылат – көптүк кылат нагыз антонимдери досуң – душманың нагыз антонимдери менен синтаксистик катышта (досуң аздык кылат, душманың көптүк кылат) турат да, макалдагы ойду жыйынтыктоочу милдетти аткарды. Макалдын структуралык – семантикалык түзүлүшү

нагыз нагыз антонимдер менен башталып, нагыз антонимдер менен жыйынтыкталды. Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат – биринчи макал нурдантат, кырдантат контексттик антонимдери менен аякталып, жайынча түз маанидеги стилистикалык ыкма колдонулду. Байкалып тургандай, 1-макалда заттын сапаттык көрсөткүчтөрү адал, арам нагыз антонимдери аркылуу, 2-макалда заттын өзү досуң-душманың нагыз антонимдери менен берилди да, конкреттүү карама-каршы маанилер өз ара бетме-бет коюлуп, алардын турмушта бар экендиги, чындык катары жашашы, тектик мүнөздөрү көрсөтүлдү. Нагыз антонимдер макалдын биринчисинде белгинин (адал – арам) сапаттык карама-каршылыгы, макалдын экинчисинде заттын (досуң – душманың) карама – каршы маанилери негизги максат катары алынып, алар макалдын макалдык табиятын шарттоого негиз болду.

3. **Кел демек бар, кет демек жок**, – үчүнчү макалы да тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү уюшулган. Бул макалдын структурасы бир кылка нагыз антонимдик катыштардан турат, бир дагы башка тилдик каражаттар, а тургай, контексттик антонимдер да катышкан жок. Карама-каршы маанидеги кел демек – кет демек нагыз антонимдери кыймыл-аракеттердин аталыштары катары келип, макалдын структуралык негизин түзүп турат, макалдагы билдирилген ой аталган нагыз антонимдерден келип чыгат да, бар – жок нагыз антонимдери аркылуу жыйынтыкталат. Антонимдик катыштагы ар бир сөзү бири-бирине карай грамматикалык бирдей формаларда турушат: кел демек – кет демек, бар – жок. Мындай шарттык маанидеги айтымды, ыргакты жаратуучу өзгөчөлүктөрдөн болуп саналат. Бул макалда коноктун конокто болуу мөөнөтү, ал эреженин сакталышы эскертилет: келүү – болуу – кетүү. Кел демек бар – үй ээсинин аткара турган парзы жана шарты, кет демек жок үй ээсинин эскертилбей турган эскертүүсү жана буга коноктун баш ийүүсү, түшүнүп мамиле кылуусу.

4. **Карылык коркунуч эмес, өлүм – коркунуч; 5. Тураарына сүйүнбө, туулганына сүйүн** макалдары да жогорку макалдар сыяктуу грамматикалык түзүлүштөрү боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн уюшулду. Нагыз антонимдер катары **коркунуч эмес – коркунуч, сүйүнбө – сүйүн** антонимдик катыштары колдонулду. Өйдөдөгү **адал – арам; досуң – душманың, аздык кылат-көптүк кылат; кел демек – кет демек, бар – жок** нагыз антонимдеринен **коркунуч эмес – коркунуч; сүйүнбө – сүйүн** нагыз антонимдеринин төмөндөгүдөй айырмачылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот. а) 1 – 2 – 3 - макалдардагы: **адал-арам, досуң – душманың, аздык кылат – көптүк кылат; кел демек – кет демек, бар – жок** нагыз антонимдери бири – бирине карата грамматикалык бирдей формаларда турса, 4 – 5 - макалдардагы: **коркунуч эмес – коркунуч; сүйүнбө – сүйүн** нагыз антонимдик катыштары өз ара ар башка грамматикалык формаларда келди. **Коркунуч эмес** түгөйү эки

сөздөн туруп аналитикалык формада турса, анын каршы мааниси **коркунуч** жеке сөздөн уюшулду. **Сүйүнбө** компоненти- **ба** мүчөлүү этиштин терс формасында келсе, ага каршы маанини билдирген **сүйүн** компоненти унгу түрүндө колдонулду. б) 1 – 3 - макалдарындагы: **адал - арам; досуң - душманың, аздык кылат - көптүк кылат; кел демек - кет демек, бар - жок** нагыз антонимдери жетесинен карама - каршы маанилерди туюндурат. Мындай шартта алардын лексикалык табиятында сапаттык маанилер болот. Сапаттык маанилери эки башка түшүнүктөргө ээ болушу менен мүнөздөлөт, мурдатан калыптанганы менен өзгөчөлүү. 4 – 5 - макалдардагы: **коркунуч эмес - коркунуч; сүйүнбө - сүйүн** нагыз антонимдери сапаттык мүнөзгө ээ эмес, алардын түбү бир эле түшүнүктөн келип чыгат. Кырдаалга, шартка жараша **коркунуч - коркунуч эмес** болуп таанылат, **сүйүн - сүйүнбө** болуп жокко чыгарылат. Демек, макалдардагы нагыз антонимдер ар түрдүү формаларда колдонулуу менен, сапаттык да, сапаттык эмес да маанилерге ээ болот. Натыйжада макалдардагы карама - каршы маанилер ар кыл стилистикалык ыкмаларда жаралып, карама - каршы маанилердин ар түрдүүлүгүн көрсөтөт.

Макалдарда белгилүү бир гана сөздөр катышып, тексттик даражадагы ойду жаратат, алардын диалектикалык биримдүүлүгү жөнөкөй жана өзгөчө семантикалык – структуралык түзүлүштү шарттайт. Макалдардын макалдык-структуралык – семантикалык табияты андагы лексикалардын синтаксистик байланыш - катышына негизделет. Макал тутумунда турган ошол лексикалык бирдиктердин аткарган милдеттери, ролу бирдей болбойт. Ошондуктан макал тутумундагы кайсы бир сөз негизги семантикалык жүктү көтөрүп турат. Нагыз антонимдер катышкан макалдарда мындай милдетти антонимдер аркалайт: Жаман жанын сатат, малын катат, жакшы малын сатат, элин катат, Өмүр - бирге, өлүм башка, Элге эл кошулган дөөлөт, элден эл бөлүнгөн мээнет. Келтирилген мисалдардагы: **жаман - жакшы, өмүр - өлүм, кошулган - бөлүнгөн** нагыз антонимдери макалдарда өзөк сөз катары кызмат аткарып турушат. **Жаман-жакшы** сын - сыпаттык белгинин, **өмүр - өлүм** заттык аталыштын, **кошулган-бөлүнгөн** кыймылдык көрүнүштүн карама-каршылыктары болуп, макалдардын тутумунда тилдик зарыл каражаттар катары пайдаланылды. Нагыз антонимдер бул макалдардын семантикалык - структуралык түзүлүшүнө жана макалдык ойдун жаралышынын негизи болуп саналат. 1-макалдагы **жаман - жакшы** антонимдери субетантивдешкен сын атооч сөздөр, аныкталгычтары түшүрүлүп, алардын маанилерин өздөрүнө сиңирип алышкан. Макалдын синтаксистик - семантикалык мазмунунда **жаман адам** менен **жакшы адамдын** коомдук функциялары биринчи орунга коюлгандыктан, алардын иш аракеттери карама-каршы маанилерде көрсөтүлдү. Мындай учурларда карама-каршы маанилердин ачык, так коюлушу талап кылынат да, шексиз түрдө нагыз антонимдер колдонулат. Алар макалдардын семанти-

калык - структурасында тилдик негизги фигура болуп, семантикалык жүктү көтөрүп турат. Карама - каршы маанилер нагыз антонимдер аркылуу көпчүлүк учурларда теңештирүү, салыштыруу катар коюу ыкмаларында ишке ашырылары байкалат. Муну антонимдер катышкан макалдардын стилистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептөөгө болот.

Кыргыз макалдарында карама-каршы маанилердин берилиш жолдору ар-түрдүү. Карама - каршы маанилердин мындай ар-түрдүү жолдор менен ишке ашырылышы бири-биринен айырмаланган стилистикалык өзгөчөлүктөрдү жаратпай койбойт. Алардын бири катары макалдардын грамматикалык түзүлүшүнүн акыркы чектеринде жайгашкан нагыз антонимдерди көрсөтүүгө болот. Бул учурларда нагыз антонимдер макалдардагы ойду жыйынтыктоо, корутундулоо функциясын аткарат. Көз – коркок, кол – баатыр, Жакшы болуу - аста - аста, жаман болуу бир паста, Аларга алтоо - аз, берээрге бешөө көп, Казына - казына эмес, эл казына, Кандан ажырасаң да, калктан ажыраба, Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт. Мисалдардагы: **коркок - баатыр, аста – аста - бир паста, аз - көп, казына эмес-казына, ажырасан да - ажыраба, өлбөйт - өлөт** нагыз антонимдери грамматикалык ар кыл формаларда колдонулду. Нагыз антонимдер аркылуу берилген карама-каршы маанилер макалдарга жыйынтыктоо, бүтүм чыгаруу мүнөздөрүн киргизип турат. Мындай өзгөчөлүк макалдардын мазмундук табияты менен шартталган. Негизинен макал табияты турмуштук тажрыйбалардан алынган жыйынтыктарды көрсөтүү болуп саналгандыктан, дал ушул жыйынтыктарды эрежелөө, жалпылоо мүмкүнчүлүктөрү нагыз антонимдердин үлүшүнө да туура келип, алар мындай шартта ийкемдүү да, ыктуу да колдонулары байкалат. Эң башкысы, макалдардагы карама - каршы маанилер аркылуу туюндурулган ой тике, өтмө, же образдуу формаларда чагылдырылып, кандайдыр бир фактылык көрсөткүчтөргө ээ болуп турат. 1) Макалдагы иштин кабыл алынышы, аткарылыш мүнөзү образдуу туюндурулуп, карама - каршы маанидеги нагыз антонимдер мисалга тартылат, факты катары көрсөтүлөт, алар салыштырылат: Көз - **коркок**, кол **баатыр**. 2) Макалдагы көрсөтүлүп жаткан процесс далилденген чындык катары берилет да, ал чындык карама-каршы маанилер аркылуу ырасталат: Жакшы болу – **аста - аста**, жаман болуу **бир паста**. 3) Объективдүү чындыктагы процесс негизи алынат да, ал карама-каршы маанилер менен так салыштырылат, турмуш чындыгы катары көрсөтүлөт: Алаарга алтоо **аз**, берээрге бешөө **көп**. 4) Нерселер, кыймылдар, көрүнүштөр негизге алынат да, алардын турмуштук көрсөткүчтөрү карама-каршы маанилер аркылуу ырасталат, танылат, төгүндөлөт, же жокко чыгарылат: 1. Казына **казына эмес**, эл - **казына**; 2. Кандан **ажырасаң да**, калктан **ажыраба**. 3. Сагызган сактыгынан **өлбөйт**, суктугунан **өлөт**.

Нагыз антонимдер колдонулган макалдар

карама-каршы маанилерсиз макал болуп уюшулушу, жаралышы мүмкүн эмес. б .а, ошол макалда ошол туюундурулган ойду башка тилдик каражаттар аркылуу берүүгө болбойт. Ошон үчүн макалдарда колдонулган нагыз антонимдер туруктуу жана зарыл тилдик каражаттар болуп саналат. Муну нагыз антонимдер катышкан макалдардан ачык байкоого болот. **1. Жакшыдан жаман** туулса - **чыгаша, жамандан жакшы** туулса - **киреше**. **2. Адептүү** алкыш алат, **адепсиз** каргыш алат. **3. Көп** сөз - көмүр, **аз** сөз алтын. **4.** Адам аласы - **ичинде**, мал аласы - **сыртында**. **5.** Жардылык **жаман эмес**, жалкоолук **жаман**.

Маселен, **жакшыдан жаман** туулса - **чыгаша, жамандан жакшы** туулса - **киреше** деген 1-макалдышарттуу түрдө, **Адамдан жаман** туулса – **чыгаша, адамдан жакшы** туулса - **киреше** деп, **жакшыдан, жамандан** нагыз антонимдеринин ордуна **адамдан, адамдан** лексемаларын колдонсок, чынында, өзгөртүлгөн варианттарынын грамматикалык түзүлүшү өз ыраттуулугунан бузулган жок, тиешелүү макалдык мазмун да сакталды. Бирок **жакшыдан жаман туулса - чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше** макалындагы туюундурулганой жоголду, анткени бул макалда **жакшы адамдан** жана **жаман адамдан** туулган бала жөнүндөгү уникалдуу ой камтылбай калды. Ошон үчүн, **жакшыдан - жамандан** антонимдик катыштары зарыл каражат катары пайдаланылды.

Макалдарда сөз болуп жаткан нерсенин, кубулуштун, көрүнүштүн ж. б. өзү жөнүндө, же кайсы бир белгиси, же болбосо, бир канча белгилери жөнүндө сөз болот. Алардын артыкчылык - кемчиликтери таразланып мисалга алынат да, макал табиятына ылайык, кыска жана так, таасирдүү жана угумдуу уюшулушу, кабыл алынышы шарт болуп эсептелинет. Макалдардын мындай структуралык түзүлүшүнүн жана ошол түзүлүшкө сыйдырылып берилген чулу ойдун ишке ашырылышында нагыз антонимдер ийкемдүү жана ыктуу колдонулат. Нагыз антонимдердин ийкемдүү жана ыктуу колдонулушу демекчи, биринчиден, макалдардагы сөз болуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын бир кылка эместигин так ажырымдап берүүдө нагыз антонимдердин ролу чоң болуп саналат, экинчиден, макалдардагы ошол эле нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын артыкчылык - кемчиликтери тууралуу ойдун берилиши өзүнөн-өзү карама-каршы маанилерди талап кылып турат. Мындай шартта, нагыз антонимдер макалдардагы тилдик зарыл каражаттар болуп саналат.

Нагыз антонимдердин макалдарда аткарган функциясы көп кырдуу болот. Алар карама-каршы маанилерди салыштыруу, теңдештирүү, тике көрсөтүү аркылуу коюлган маселени мүнөздөйт, сыпаттайт. Натыйжада нагыз антонимдер менен туюундурулган карама-каршы маанилер төмөндөгүдөй жагдайларга байланыштуу келип чыгат да, ошол макалдын тулкусунаа тарайт.

Макалда бир эле нерсенин, көрүнүштүн, кубулуштун же кыймылдын эки башка белгилери билдирилсе, алар нагыз антонимдер аркылуу карама - каршы маанилерде берилет: **1) Аарынын балы - таттуу, чакканы ачуу; 2) Кыйнаган да тил, сыйлаган да тил.** Макалдагы негизге алынган бир эле нерсе каршы көрүнүштө, белгилерде аныкталат, сыпатталат, бул учурда нагыз антонимдер колдонулат: **1) Акмак иттен илгери, кишиден кийин; 2) Тилден бал да тамат, уу да тамат.** Макалда өз ара каршы көрүнүштөр, нерселер, кыймылдар ж.б. карама-каршы маанилерде берилет, мындай учурларда макалдар өңчөй нагыз антонимдерден уюшулат: **1) Кел демек бар, кет демек жок; 2) Өмүр - бирге, өлүм башка.** Карама-каршы нерселер, көрүнүштөр, белгилер ж.б. өз ара каршы маанилерде салыштырылат, мүнөздөлөт, тең катар коюлат, мындай милдетте нагыз антонимдер турат: **1) Балалуу үй - базар, баласыз үй - мазар; 2) Өсөр элдин балдары бир-бирине дос болот, өспөс элдин балдары бир-бирине кас болот.** Карама-каршы нерсенин, көрүнүштүн, кубулуштун артыкчылыгы жана өксүгү көрсөтүлөт, мындай шартта нагыз антонимдер активдүү милдет аткарат: **1) Дос - көбөйсө ырыс, кас- көбөйсө - уруш; 2) Дос-эгиз, душман - сегиз.** Макалдарда нерселерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды, кыймылды тануу, жокко чыгаруу аркылуу карама-каршы маанилер пайда болот, мындай учурларда да сөзсүз түрдө нагыз антонимдер колдонулат: **1) Жардылык жаман эмес, жалкоолук жаман; 2) эрден чыкса да, элден чыкпа; 3) Жалгыз жүргөн жарыбайт, жарыса да марыбайт.** Макалдардагы карама-каршы маанилер бир сөз (татаал сөздүн), же сөз айкашы аркылуу туюундурулат, алар нагыз антонимдерден уюшулат. Тил илиминде булар оксюморон деген ат менен белгилүү. Мында карама-каршы маанилер камтылган сөз көркөмдүгү бар: **1) Киши эмес киши, сөз эмес сөздү сүйлөйт; 2) Жумуру башка бир өлүм, эрте-кечи баары бир; 2) Жамандын барынан жогу.** Адатта, макалдардагы нагыз антонимдер зат менен заттын, кыймыл менен кыймылдын, белги менен белгинин ортосундагы карама-каршылыктарды көрсөтсө, айрым учурларда, макалдардагы нагыз антонимдердин биринчи түгөйү зат менен, экинчиси кыймыл аракет менен синтаксистик катышта туруп, өз ара кескин карама-каршы маанилерди жаратат. Мындай шартта макалдардын көркөмдүүлүгү артып, туюундурулган ой күчтүү чыгат: **1) Алган эри жарашса, кара катын ак болот; 2) Ач кадырын ток билбейт.**

Ошентип, коомдук турмуштун, жаратылыштын көп кырдуу жактарындагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, нерселерди, кыймыл-аракетти каршы коюп, салыштырып, теңдештирип берүүдө нагыз антонимдер чындыктын чагылышы, катары да, көркөм сөз каражаты катары да кеңири жана активдүү колдонулуучу тилдик каражат болуп саналат. Макалдарда алардын карама-каршы маанилери нуска кеп, акыл-насаат, тарбия таризиндеги функцияны

аткарат да, карама-каршы маанилердин нагыз антонимдер аркылуу ачык, так берилиши ар түрдүү ыкмадагы жолдор менен ишке ашырылат. Бул жолдор нагыз антонимдер катышкан макалдардын мазмунун туюндуруудагы семантикалык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөр болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Дунканаев А.Т. Макалдын семантикалык-

структурасына жалпы мүнөздөмө // Кыргыз тили жана адабияты журналы. – Каракол. 2007.

2. Усупбеков Ш. Кыргыз макал-лакаптары. 1982. – Ф. Кыргызстан
3. Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. – Карабалта. 2005.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек. 2010.
5. Тураева З.Я. Семантико – стилистическое исследование текста и предложения. – Л., 1980

Рецензент: д.филол.н., профессор Токоев Т.